

TURINYS

Ižanginis žodis	5
I dalis	9
I Jaunystė (1913–1927).....	11
II dalis	65
I Pirmieji savarankiško gyvenimo ir studijų metai (1927–1935).....	66
II Pedagoginis darbas iki Antrojo pasaulinio karo	85
III Santykiai su lenkais iki 1939 m.	105
III dalis	131
I Lietuvos valdžia Vilniuje ir Vilniaus krašte (1939 m. spalio – 1940 m. birželio)	132
II Paskutinės Lietuvos nepriklausomybės dienos.....	141
III Ir vėl sovietinė valdžia	142
IV Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas.....	167
V Kaip aš patekau į Vokietiją ir Raudonąją armiją	196
VI Darbas sovietinėse mokyklose po Antrojo pasaulinio karo.....	234
VII Lenkiškų mokyklų kūrimo kampanija	252
VIII Darbas „Lietuviškojoje tarybinėje enciklopedijoje“	257

Prakalba

Vincas Martinkėnas (1907–1997) – Vilniaus krašto visuomenės veikėjas, pedagogas, istorikas. 1974 m.

Vyresnio amžiaus žmonėms įprasta rašyti atsiminimus. Reikia, kad tarp senosios ir jaunosios kartos nenutrūktų ryšys. Nė viena karta negali iki galo įvykdyti savo svajonių, nes pritrūksta laiko, sąlygų ir sveikatos. Tęsdami senųjų gyvenimą, jaunieji turi orientuotis aplinkoje, pažinti savo tėvų ir protėvių praeitį, jų galvosena, pradėtus, bet nebaigtus darbus. Kiekviena karta, priklausomai nuo aplinkybių, daugiau ar mažiau skiriasi pažiūromis, bet pagrindiniai galvojimo metodai bei idėjos mažai keičiasi. Visoms kartoms rūpėjo ir rūpi savo krašto gerovės, kultūros kėlimas, o drauge ir savo tautos gyvybės išsaugojimas. Kova dėl gyvybės – visiems būdingas instinktas. Kovai reikia žinių, o gyvenime dėl įvairių priežasčių kartais tiesa sąmoningai slepiama ir proteguojamas melas. Ypač tai daroma su istorija. Ji slepiama ir iškraipoma. Taip skriaudžiamas žmogus,

kuriam skirta istorija. Rašydamas atsiminimus stengiausi būti objektyvus. Dėl tos priežasties šių dienų aplinkybėmis šie atsiminimai negali būti paskelbti. Nepaisant to, manau, kad atsiminimus verta rašyti, ypač jei rašantysis gyveno svarbiais politiniais momentais ir buvo svarbių įvykių liudininkas. *Quod scripta manet*. Nugalėjęs daug metų, gerai atsimenu Pirmąjį pasaulinį karą, Nepriklausomos Lietuvos įsikūrimą, Lenkijos santykius su Lietuva ir lietuviais, Antrąjį pasaulinį karą, kuriame pats dalyvavau, Lietuvos valstybės žlugimą, sovietinės santvarkos įvedimą Lietuvoje, Lietuvos partizanų, arba miškininkų (dabar oficialiai vadinamų „banditais“), kovas prieš sovietinę santvarką, pokario gyvenimo sąlygas, darbą ir kt. Atsiminimus pradėdau trumpa savo tėvų ir senelių charakteristika, norėdamas parodyti, kokio kultūros lygio buvo tie eiliniai Ignalinos apylinkių žmonės, lietuviai, kaip jie suprato ir vertino politinius įvykius.

Atsiminimuose daug vietos skiriu mokyklai, nes pats ilgus metus mokytojau ir mokiausi. I dalis apima Vilniaus krašto lenkų okupacijos laikotarpį (1939–1939 m.), II dalis – Antrojo pasaulinio karo laikotarpį (1939–1944 m.) ir svarbesnius epizodus iš pokario laikų.

neatsimenu, bet iš eilinių kareivų jau buvo išsiritęs. Apžvelgė jis visą salę ir nugalėtojo tonu tarė:

– *Nu i nabralosj vas tut do čerta!* („Na, ir prisirinko jūsų gyvas velnias!“)

Klimovo prakalba buvo žiauri ir nekultūringa. Nepratusiems klausytis tokių prakalbų šiaušėsi plaukai. Klimovo kalba neturėjo nieko bendro su mokslu ir pamokomis. Jis grasė nušluoti nuo žemės paviršiaus visus sovietų santvarkos priešus, eksploatatorius, buožes, nekilnojamojo turto savininkus, kalbėjo apie kapitalizmo supuvimą, socialistinės santvarkos pranašumą tais pačiais žodžiais, kaip Lietuvių studentų sąjungoje kalbėjo broliai Karosai ir kiti.

Pakalbėjęs kvietė kitus, bet norinčiųjų neatsirado. Klimovas ėmė šaukti mokytojų susirinkimus dažniau, bet prakalbas sakė vis tas pačias. Matyt, vieną tebuvo išmokęs. Kartą, baigęs prakalbą, pasiūlė ir kitiems pasinaudoti tribūna. Išėjo Vytauto Didžiojo gimnazijos direktorius Šikšnys ir ėmė aiškinti, kad mūsų jaunimui reikia mokslo, kad per karą sutriko darbas mokykloje, kad lietuviai tikisi, jog sovietų valdžia sudarys sąlygas mokytis, ir t. t.

Klimovas atsakė Šikšniui gana šiurkščiai. Girdi, pažiūrėsime pirma, kas jus, šioke tokie, ko verti, ar apsimoka jus remti, gal jūs buržujai ir pan.

Nelinksma buvo klausytis Klimovo kalbų. Netrukus jam teko eiti iš tribūnos. Sovietų Sąjunga Vilnių perleido Lietuvai.

Vilniaus perdavimas Lietuvai

1939 m. vasarą hitlerinė Vokietija ir Sovietų Sąjunga slapta susitarė pasidalinti Lenkijos ir Baltijos respublikų žemes. Prasidėjus Lenkijos ir Vokietijos karui (1939 m. rugsėjo 1 d.), po dviejų savaičių į Lenkijos teritoriją iš kitos pusės įžygiavo su tankais SSRS kariuomenė. Tas žygis buvo tik pasivaikščiojimas, nes lenkų armija buvo jau pakrikusi ir nesipriešino. Pakrikusios lenkų kariuomenės dalinius rusai ėmė į nelaisvę. Pabėgusių į namus karių kol kas nekludė. Sovietų kariuomenė priėjo prie Lietuvos Respublikos teritorijos ir sustojo. Tuo tarpu Sovietų Sąjungos diplomatai nenorėjo atskleisti pasauliui slaptojo susitarimo paragrafų. Kol kas jie pasitenkino sudarę su visomis trimis Baltijos respublikomis vadinamąsias Savitarpio pagalbos ir draugystės sutartis, kurių pagrindu įvedė į Estiją, Latviją ir Lietuvą, konkrečiai sutartas vietas, savo kariuomenės dalinius. Tie daliniai, arba įgulos, kaip buvo skelbiama viešai, įvesti apsaugoti Baltijos respublikas nuo vokiečių agresijos. Visi suprato, kad įgulų įvedimas yra smūgis Lietuvos nepriklausomybei. Bet kol kas Savitarpio pagalbos sutartimi Sovietų Sąjunga perleido Lietuvai Vilnių ir siaurą Vilniaus krašto teritorijos ruožą, už kurio liko daug lietuvių. Kol tą teritoriją perleido, sovietai

suiminėjo veiklesnius inteligentus ir šiaip „nepatikimus žmones“. Savaiame suprantama, kad visi, išskyrus negausų komunistinį elementą, laukė Lietuvos valdžios kaip išganymo. Paskelbus Lietuvos ir Sovietų Sąjungos sutartį, paaiškėjo, kur eis nauja siena. Iš Daugėlišio, Švenčionių, Adutiškio, Tverėčiaus, Lydos ir kitų apylinkių bėgo, kas galėjo, į Lietuvą.

Paskelbus sutartį, Vilniuje ėmė lankytis visokie Lietuvos atstovai. Tartum aprimo areštai. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys prašė Sovietų Sąjungos vyriausybę, kad ji paleistų kai kuriuos suimtus vilniečius (Konstantiną Stašį, Rapolą Mackonį, Mykolą Gudėną), ir jie buvo paleisti, grįžo iš Balstogės kalėjimo į Vilnių išvarge, apipuvusiais drabužiais. Sovietų kariuomenė pamažu kraustėsi iš Vilniaus.

1939 m. lapkritį į Vilnių ir Vilniaus kraštą įžygiavo Lietuvos kariuomenė. Ėjo vyrai vienas vienan, sveiki, raudoni, sotūs, su naujomis gražiomis gelsvai žalsvos spalvos milinėmis, auliniais odiniais batais, visi su šalmais, čekoslovakais šautuvais, žygiavo su žavingomis kariškomis dainomis, lingavo, vilnijo nuo jų pulkų Vilniaus gatvės. Žygiavo pėstininkai, galingų žirgų traukiami artilerijos pabūklai, grakšti kavalerija, dundėjo tanketės, virš miesto skraidė pilkšvų lietuviškų *anbukų* (inžinieriaus Antano Gustaičio sukonstruoti lietuviški lėktuvai ANBO – red. past.) eskadros. Lėktuvų sparnai buvo išdažyti Gedimino stulpais ir lietuviškais kryžiais.

Lietuvos kariuomenė pakeliui į Vilnių. 1939 m. spalio 27 d. Fot. Vytautas Augustinas. LNM, GRD 121870.

Kariuomenė žygiavo nuo Vievio pro Panerius. Jos pasitikti keliose vietose buvo pastatyti žalumynais papuošti vartai. Vieni tokie vartai stovėjo ties Katedra, Gedimino gatvės pradžioje. Ant šaligatvių stovėjo minios žmonių. Žygiuojančią kariuomenę lietuviai sveikino šaukdami „valio!“, o lenkų vaikėzai, sulipę į medžius, šaukė „alio!“ (pirmosios žodžio „valio“ raidės jie negirdėjo). Suaugusi lenkų publika laikėsi ramiai. Ji lygino Lietuvos kariuomenę su neseniai žlugusia Lenkijos kariuomene, dažnas pastebėjo, kad lietuvių tanketės esą paimtos iš internuotos lenkų kariuomenės (Lietuvos armija savų tankečių turėjo). Šiaip jau neteko girdėti, kad lenkai būtų šaipęsi, kaip jie buvo pratę iš mūsų šaipytis. Susidarė įspūdis, kad jie suprato, jog Lietuvos kariuomenė ne menkesnė už Lenkijos, stebėjo rimtai susikaupę.

Kariuomenė žygiavo ilgai, visą pusdienį. Daugiausia jos ėjo nuo Katedros aikštės Gedimino gatve iki Vilniaus gatvės ir toliau Vilniaus gatve per Žaliąjį tiltą į Kalvarijos gatvę.

Drauge su kariuomene kėlėsi kai kurios įstaigos, jų tarnautojai, geležinkelininkai, prekybininkai, mokytojai ir kt. Daugelis vilniečių lenkų ir žydų labai abejojo, ar maža Lietuvos valstybė pajėgs išmaitinti Vilniaus miestą, į kurį tuomet perbėgo daug pabėgėlių iš Lenkijos (Vilniuje su pabėgėliais tada buvo apie 250 tūkstančių gyventojų). Lietuvos ekonomistai, atvykę iš Kauno, tik juokėsi dėl tokių abejonių:

– Mes apsiimame ne tik burnas, bet ir visas Lietuvos gatves sviestu ištepti, – sakydavo jie.

Vilnius buvo išbadėjęs. Krautuvės neveikė, maisto produktų niekas nepardavinėjo. Sovietams išvykus ar į savo bazes pasitraukus, į Vilnių iš Kauno ėmė riedėti traukiniai su maistu. Netrukus atsiradė Vilniuje maisto ir kitokios krautuvės. Krautuvių lentynos lūžo nuo dešrų, rūkytų kumpių, sviesto, sūrio. Vilniuje tuoj pagarsėjo „Maistas“ ir „Pienocentras“. Lenkai, dvidešimt metų maitinti antilietuviška propaganda, apie „Maistą“ ir „Pienocentrą“ dabar atsiliepdavo pagarbiai. Vežant į Vilnių maistą, tuoj iškilo valiutos klausimas, už ką žmonės pirks produktus. Lenkų zlotai buvo beverčiai, o litų dar niekas neturėjo. Skubiai reikėjo paskleisti Lietuvos valiutą – litus. Dėl litų paskleidimo formos būta visokių nuomonių. Viršų paėmė tie ekonomistai, kurie nenorėjo dykai dalyti lietuviškų pinigų ir reikalavo keisti litus į beverčius zlotus. Žinoma, litų keitimas į zlotus buvo tik gerai užmaskuotas litų dalinimas dovanai. Iškeistus zlotus bankas sudegino. O nieko neišmananti lenkų eilinė publika džiūgavo, kad zlotai dar nepraradę vertės. Kai kas aiškino, kad Lietuvos vyriausybė jais atsiskaitė su emigravusia Lenkijos vyriausybe. Keičiama suma buvo įrašoma į pasą. Vilniečiams, neturintiems pinigų, buvo įtaisytos kareiviškos virtuvės miesto gatvėse. Jos dykai dalino šiltą maistą. Gavę pinigų, piliečiai sustojo eilėmis prie maisto krautuvių ir pirkė, pirkė be galo, o krautuvėse nei dešrų, nei kumpių

nemažėjo. Priešingai, mažyn ėjo eilės, kol visai išnyko. Daug kas prisipirko per daug ir supūdė atsargas. Vilniaus kunigai lenkai, labai „patriotiškai“ nusiteikę, pradėjo mokyti bažnyčiose iš sakyklų savo aveles, kad jos, gink Dieve, „neparsiduotų lietuviams už mėsgalius“ („*za ochłapy mięsa!*“).

Drauge su lietuviška administracija atsirado ir viešosios tvarkos darbuotojų – policininkų. Buvo jie aukšti, vienas vienan parinkti vyrai, su gražiomis tamsiai mėlynomis uniformomis, aukštomis kepurėmis. Žemesnio kaip 180 cm į policiją nepriimdavo. Policininkų švarkai ir milinės buvo apvedžioti raudonomis juostelėmis. Į miestą grįžo tvarka. Atrodė, Vilnius nė nepatirs karo. Jokių maisto kortelių valdžia neįvedė. Bet kaip tik tada kai kurie lenkai Vilniuje mėgino šiauštis. Matyt, neapkentė chamų valdžios. Tai viename, tai kitame miesto kvartale naktimis šaudė iš pasalų į budinčius policininkus. Sugalvojo kažkokią progą visų šventėje per Vėlines demonstratyviai žygiuoti prie Piłsudskio širdies į Rasų kapines. Demonstrantus išvaikė raitoji policija. Siaurose gatvelėse už Aušros Vartų bėgant buvo pamesta daug moteriškų batelių. Netenka abejoti, kad priešiška veikiantį lenkų elementą persekiojo ir slaptoji policija. Kai kam teko sėsti į kalėjimą. Kitaip neįmanoma. Kiekviena valdžia, darydama tvarką, vienodai elgiasi.

*Lietuvos kariuomenė dabartiniame Gedimino prospekte. 1939 m. spalio 28 d.
Fot. Vytautas Augustinas. LNM, GRD 121871.*

Ne visa lenkiškoji publika buvo priešiška nusiteikusi. Didelė jos dalis, daugiausia vietiniai žmonės, tuoj puolė mokytis lietuvių kalbos, aktyvūs buvo ir žydai. Mieste veikė daug lietuvių kalbos kursų, kuriuose prisirinko daug klausytojų vilniečių. Plačiųjų Vilniaus krašto apylinkių gyventojai, dažnai nežinantys savo tautybės, vadinamieji „*tutejszy*“ („vietiniai“), į pasus ėmė rašyti lietuviais. Daugelis jų puikiai žinojo, kad jų seneliai dar mokėjo lietuviškai. Gyvenimas aiškiai rodė, kas Vilniaus krašte lietuviams draugas, o kas – aiškus priešas. Ilgais lenkų okupacijos metais gyvenę Vilniaus mieste ir krašte kolonistai, atlikę karo tarnybą ir likę čia valdininkauti, buvę karininkai, policininkai ir į juos panašūs, buvo neabejotini lietuvių priešai. Viešai kasdieniame gyvenime to priešiško nesimatė. Demonstruoti lenkai mėgino, kiek atsimenu, tik kartą per visą Lietuvos valdymo laikotarpį (nuo 1939 m. lapkričio iki 1940 m. birželio). Daugelis lenkų mokėjo blaiviai vertinti padėtį, bet buvo ir „vadų“, agitatorių prieš Lietuvą. Antilietuviška veikla ypač pasižymėjo lenkų kunigai, kuriuos globojo arkivyskupas Jałbrzykowski. Lenkijai karą pralaimėjus, Jałbrzykowski sėdėjo Vilniuje ir neatsisakė senosios politikos. Kitko negalėdami padaryti, lietuviai įtaisė Jałbrzykowskio padėjėju ir prižiūrėtoju vyskupą Mečislovą Reinį. Bet faktiškuoju vyskupystės vadovu tebebuvo Jałbrzykowski,

Miestiečiai būriuojasi prie Vilniuje ką tik atidarytos lietuviškos „Maisto“ parduotuvės. S. Kolupailos nuotr. 1939 m. lapkritis.

lietuvių piktai pravardžiuojamas Apželtkoju. Pasakojama, kad jis su Reiniu būdavęs įžūlus. Vilniaus bažnyčiose visur buvo įvestos lietuviškos pamaldos šalia lenkiškų. Dėl to bažnyčiose prasidėjo susirėmimai su lenkais.

Lietuvių valdžiai tam tikrą rūpestį kėlė Vilniaus bedarbiai lenkai. Jie pirmiausia buvo suregistruoti, vėliau pagal išgales įdarbinami viešiesiems darbams. 1940 m. kovo 19 d. pagal valstybės saugumo policijos Vilniaus apygardos biuletenį Vilniaus darbo biržoje buvo užregistruoti 6 859 bedarbiai: 2 502 kvalifikuoti darbininkai, 2 791 nekvalifikuotas ir 1 566 proto darbininkai.

Lietuvai ėmus valdyti Vilnių, reikėjo steigti bent vieną naują lietuvių gimnaziją ir plėsti Vytauto Didžiojo gimnaziją. Kol Švietimo ministerija buvo Kaune, ji atsiuntė į Vilnių įgaliotinį švietimo reikalams Antaną Jušką. Jam vadovaujant, Vytauto Didžiojo gimnazija buvo padalyta į dvi dalis. Atsiųstos mergaitės sudarė atskirą kunigaikštienės Birutės gimnaziją, o Vytauto Didžiojo gimnazija iš koedukacinės virto berniukų. Vytauto Didžiojo gimnazijos direktorius Šikšnys buvo prašomas vadovauti gimnazijai toliau, bet jis jokiū būdu nesutiko. Susidarė kebli situacija. Ilgametis Vytauto Didžiojo gimnazijos direktorius, vadovavęs gimnazijai dvidešimt metų, beveik visą lenkų okupacijos laikotarpį, dabar griežtai atsisakė būti direktorius. Lietuvos švietimo vadovybė suprato, kad atleisti nusipelnusių direktorių labai nepatogu, todėl net pats švietimo ministras Kazimieras Jokantas važiavo pas Šikšnį į namus prašyti, kad šis sutiktų ir toliau direktoriauti, bet ir ministro Šikšnys nepaklausė. Kodėl?

Šio fakto nežinantys žmonės vėliau paskelbė piktą versiją, kad Lietuvos vyriausybė, ėmusi valdyti Vilnių, atleidusi Šikšnį iš direktoriaus pareigų, ir tiek. Teisybė buvo kitokia. Šikšnys pats nebenorėjo dirbti ir prašyte išprašė, kad atleistų jį iš direktoriaus ir mokytojo pareigų. Tokio užsispyrimo paslaptis šitokia: Šikšnys susirgo depresija ir pats matė, kad nebetinka darbui. Lietuvių atėjimu jis labai džiaugėsi, bet staiga kategoriškai atsisakė dirbti. Blogai informuoti žmonės manė, jog Šikšnys susirgo dėl to, kad buvo atleistas.

Atgavusi Vilnių Lietuvos vyriausybė leido veikti Vilniuje prieškarinėms valstybinėms lenkų gimnazijoms. Tas gimnazijas ji laikė valstybinėmis Lietuvos Respublikos gimnazijomis. Švietimo ministerija bent kiek pakeitė tų gimnazijų pamokų lentelę, visose klasėse įvedė lietuvių kalbą, vyresnėse klasėse – Lietuvos istoriją. Tų gimnazijų direktoriais ir direktorių pavaduotojais buvo lietuviai, o likę mokytojai, išskyrus lietuvių kalbos ir Lietuvos istorijos dalykų, lenkai, dirbė tose gimnazijose prieš Antrąjį pasaulinį karą. Lenkiškų gimnazijų pavadinimai: Adomo Mickevičiaus, Joachimo Lelevelio, Žygimanto Augusto ir Elizos Ožeskienės. Performavus Vytauto Didžiojo gimnaziją, buvau perkeltas į Adomo Mickevičiaus gimnaziją inspektoriumi, arba direktoriaus pavaduotoju mokslo reikalams.